

20. Сташків Б. Принципи права соціального забезпечення // Право України. – 2002. – № 4. – С. 84-89.
21. Утяшев М.М. Новая парадигма принципов права // Право и государство: теория и практика. – 2007. – № 9 (33). – С. 11-17.
22. Шерстнева Н.С. Принципы российского семейного права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Рос. акад. гос. службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2007. – 60 с.

УДК 340.11:342.5

О.С. Мельничук

ФОРМА ДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ В КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ І.О. ІЛЬІНА

Актуальні для сучасної України питання про вибір форми держави вимагають аналізу тих досліджень фахівців, що можуть бути використані в умовах сьогодення. Такими розробками є праці Івана Олександровича Ільїна, який багато уваги у своїй концепції правосвідомості приділяв проблемам форми держави.

Теоретичні основи цього дослідження закладені в працях вітчизняних та зарубіжних учених-юристів і філософів: В.А. Бачиніна, А.І. Ковлера, П. Козловські, Ю.М. Оборотова, В.С. Нерсесянца, А.М. Окари, О.Ф. Скакун, П.А. Сорокіна, Л.А. Тихомирова, В.Є. Чиркіна та ін.

Ще з часів Геродота, Аристотеля та Плутарха, пізніше Макіавеллі та Монтеск'є ведуться дискусії та виникають суперечки, яка ж форма держави найбільш прийнятна. У кожного з цих великих мислителів є своя точка зору, але вони всі дотримуються думки, що не дано однієї-єдиної, найкращої державної форми, що підходила б усім народам та на всі часи. І.О. Ільїн також з цього приводу не намагається вивести абсолютно вірну формулу, таку, щоб підлягала застосуванню в будь-якій державі: «те, що тут і тепер служить та будується, там і тоді буде пошкоджене та зруйноване; те, що один народ рятує, іншому може принести загибель» [1, с. 573].

У цьому зв'язку авторитет державної форми та її елементів має сенс і життєву силу тоді, коли він прийнятий громадянами визначеної держави в порядку «внутрішньодобровільного визнання, поваги, довіри, самозобов'язання». Ці початки – вільної лояльності, відданості по совісті, добровільного сприяння, сумлінного дотримання законів – є «найміцніший цемент держави, джерело великої сили держави та влади», що проходить червоною стрічкою в основі кожного явища та поняття концепції права та держави І.О. Ільїна. Це аксіоматичне коріння правосвідомості – те, що повинно затверджуватися, зміцнюватися та культивуватися [2, с. 496].

Як відомо, традиційно в теорії держави виділяють три структурні та взаємозалежні елементи форми держави: форму державного правління, форму державного устрою та форму державного режиму.

Форма державного режиму – порядок здійснення державної влади визначеними способами, методами та засобами. Під державним режимом розуміють вираження юридичного аспекту політичного режиму. Політичні режими розділяють на демократичні та недемократичні (тоталітарні, авторитарні й т.д.).

Демократія, як правило, визначається як форма держави, що дозволяє народу та його представникам безпосередньо здійснювати управлінські функції. Тоталітарну державу визначають як владну мегаструктуру, що практикує поверхжорстоку та всеосяжну регламентацію всіх сторін суспільної життєдіяльності.

У цьому зв'язку розгляд понять демократії та тоталітаризму в рамках концепції держави І.О. Льїна є ще одним кроком у визначенні пріоритетів, пов'язаних з вірним розумінням та здійсненням демократії. Варто помітити, що в І.О. Льїна всі розглянуті явища та поняття мають «свої життєві основи». Політичний режим також не є виключенням, його основи виявляються в душевному укладі народу, у його правосвідомості й у його соціальному устрої. Так і демократія, у російському варіанті «народоправство», має свої життєві основи – у душі народу, його правосвідомості, соціальному укладі, передбачає в народі здатність не тільки вести державне життя, але саме правити державою.

Духовні основи й умови демократії виражаються, по-перше, у наявності почуття державної відповідальності: «від того, що я роблю, як я тримаю себе та за що голосую, – залежить доля мого народу, моєї держави, моя власна, моїх дітей та онуків: за все це я відповідаю; усе це я повинний робити по честі й совісті» [3, с. 168-169].

Друга духовна основа демократії – вільна лояльність та елементарна чесність. Як відзначають сучасні дослідники демократії: «Самозобов'язання та самообмеження є особливо тому попередньою умовою демократії, що в цій формі кожен громадянин суверенний, тобто причетний до народного суверенітету» [4, с. 194].

По-третє, народоправство жадає від народу державно-політичного кругозору, що відповідає розмірам країни та державним завданням цього народу. «Народ, що не розуміє своїх історичних та державних завдань, створить жалюгідну карикатуру на демократію й погубить себе та свою культуру».

По-четверте, народоправство жадає від «народної товщі» – відомих знань та самостійного мислення про знання. «Народ, що не знає ні історії, ні географії своєї країни, – не побачить сам себе; і всі його голосування будуть безглузді. До якого народоправства здатний народ, що не знає нічого вірного про інші народи, про їхнє життя, інтереси, претензії, плани та наміри».

По-п'яте, народоправство здійсненне тільки там, де народу притаманна сила особистого характеру. «Що зробить зі своїм «голосом» людина, позбавлена почуття власної гідності? Вона продасть його як можна вигідніше першому ж спритному покупцю голосів» [3, с. 169-170].

Однак, крім цих духовних основ та умов демократії, що чітко визначив І.О. Льїн, є ще соціальні основи, що повинні бути реалізовані нарівні з духовними основами, інакше демократія просто нездійсненна.

Перша соціальна основа демократії – народ, що постійно живе на одній території (осілість житла), що дорожить традиціями свого роду (міцність родини), що розуміє зміст праці (повага до праці). Друга основа міститься у вольовій незалеж-

ності та громадянській мужності, яка дається нелегко. Пріоритетна людина, яка з майнових міркувань стоїть на своїх ногах. «Зубожилий народ, що опустився до стану черні, скоро виродить та згубить усяке народоправство» [3, с. 171]. Тут не можна не погодитися з твердженням, що демократія – це в остаточному підсумку привілей багатих країн [5, с. 97].

І остання соціальна основа – деяка історично-національна та державна тканина солідарності. «Люди повинні бути вращені в неї працею, сімейністю, правосвідомістю, релігійним почуттям та патріотизмом» [3, с. 171].

Такі духовні та соціальні основи демократії І.О. Ільїна, що у своїй сукупності складають ідеальний варіант демократії. Сучасні автори також наполягають на тому, що «демократичний початок є ідеальний початок, він лежить за межами реального, справжня демократія лежить як би в нескінченному від нас віддаленні; до неї можна нескінченно наближатися, але її ніколи не можна досягти; вона може служити нам дороговказною зіркою, але зняти її з неба ми не можемо» [6, с. 160; 5, с. 88].

У цьому зв'язку характерні судження І.О. Ільїна про демократію: демократія не є самоцінність та не забезпечує сама по собі ні цілісності держави, ані міцності правопорядку, ані соціальної справедливості, ані національного духовного розвитку. Демократія – формальний механізм залучення мас у відправлення влади. А це має свої наслідки та небезпеку. Демократія на заході рятується саме своїми проти-демократичними упорами та корективами. «Усяка демократія є чи засіб для добору та відновлення якісного шару політиків; чи ж, якщо вона цього завдання не вирішує, вона є початок розпилення, необґрунтованого кар'єризму та безпредметного честолюбства, початок розпаду та загибелі. Насправді завжди править не більшість, а меншість. Усе завдання в тому, щоб ця меншість виділялася вірно й забезпечено» [7, с. 45].

Характерний тут переклик цієї тези І.О. Ільїна із сучасними твердженнями про те, що як не істотна демократія для справедливого устрою суспільних відносин, треба відкинути всяку думку про те, що вона є єдине чи вище благо людини. Демократія – підлегле благо; вона діє щонайкраще, коли структурує людську діяльність, не визначаючи цим її протікання [8, с. 27].

Тоталітарний режим, за Ільїним, – це політичний устрій, що «безмежно розширив своє втручання в життя громадян, що включив всю їхню діяльність в обсяг свого керування та примусового регулювання. Тоталітарна держава є всеосяжна держава». Якщо правосвідомість виходить з передумови: усе незаборонене – дозволено, тоталітарний режим вселяє зовсім інше: усе ненаказане – заборонено. Демократична держава говорить: у тебе є сфера приватного інтересу, ти в ній вільний; тоталітарна держава заявляє: є тільки державний інтерес і ти ним зв'язаний. Демократична держава дозволяє: думай сам, віруй вільно, будуй своє внутрішнє життя, як хочеш; тоталітарна держава вимагає: думай запропоноване, не віруй зовсім, будуй своє внутрішнє життя за наказом [9, с. 111-114].

Таким чином, тоталітаризм – це хворобливий та страшний режим, але іншою погрозою є ситуація, в якій занадто багато демократії при «незбалансованості політичних та бюрократичних початків» [10, с. 109-110].

Помітно, що для І.О. Ільїна ні демократія, ані тоталітаризм не є прийнятними формами державного, політичного режиму. Демократичний режим не може відгородити людське суспільство від тоталітарного режиму. У цьому зв'язку виділяється ще один режим – авторитарний, що відіграє своєрідну роль.

І.О. Ільїн називає всяку державу, керовану владою незалежно від народного обрання та контролю, авторитарною. Сюди належать: патріархальні громади, теократичні держави, диктаторіальні республіки, аристократичні – спадкоємні республіки, одноособові диктатури та необмежені монархії. Авторитарний режим не виключає народного представництва, але дає йому лише дорадчі права: глава держави (одноособовий чи колективний) вислуховує ради народу, але править самостійно. І це не веде до тоталітаризму, а демократичний режим не рятує й не забезпечує народи від нього (СРСР). От чому протиставлення демократії та тоталітаризму – є забобон, ілюзія та помилка [11, с. 114-117].

Слід зазначити, що в дослідженнях про сутність політичного режиму в постсоціалістичних країнах, у тому числі й в Україні, робиться наголос на тому, що хоч ці країни й здійснили поворот до демократії, «частина правлячої еліти в них робить ставку на авторитаризм, а частина суспільства схильна до установаження влади «сильної руки» для «наведення порядку» [12, с. 16]. Місце політичного режиму України визначають саме серед авторитарних та демократичних, характеризуючи його специфічні риси та феномени. До них належать: неpubлічність влади, тобто можна чітко ідентифікувати тільки вимоги до влади та її реакцію у вигляді прийнятих рішень, але не сам процес їх прийняття; неможливість, унаслідок цього, конкретної інституціональної ідентифікації влади; неповноцінність виборів; присутність елементів клієнтелізму у відносинах виборець-депутат, виборець-партія, усередині самих партій; невиконання українськими партіями властивих їм функцій і, навпаки, їх виконання іншими інститутами; існування кланових угруповань навколо державних та регіональних лідерів; чужерідність, ізольованість існуючих інститутів громадянського суспільства; суперечності між конституційним та реальним механізмом владних відносин, тобто декларативний характер Конституції; існування державної політичної цензури; функціонування держави виключно як апарату насильства; відсутність передумов для європейської ідентифікації [13, с. 9].

У цьому переліку не важко помітити відсутність характерних рис, властивих демократії, але в наявності цілий «шар» ознак авторитарного режиму, причому зовсім не за Ільїним, оскільки демократія поки недосяжна й перебуває у стані «транзиту», авторитаризм виявляється з елементами «посткомуністичного неототалітаризму».

Демократії, за Ільїним, бувають: формальними, диктатурами та творчими. Виходячи з механічного розуміння держави та політики, що відстоює людську інстинктивну істоту та її приватні інтереси, вимірює життя кількісно та формально, мислитель визначає формальну демократію.

При формальній демократії кожна людська істота повинна мати в державних справах рівне право голосу. Що ж стосується якості «бажань», планів та витівок, а особливо мотивів та намірів усіх цих «голосуючих», то все це відго-

роджується недоторканною «свободою», непорушною «рівністю» та «тайною» голосування. «Усі формально вільні, усі формально рівні й усі борються один із одним за владу, заради власних інтересів, що прикриваються загальною користю» [14, с. 374-379].

Демократична диктатура може мати три різних значення.

По-перше, демократична диктатура може означати, що диктатором повинний бути партійний демократ. Від такої диктатури І.О. Ільїн не чекав нічого доброго, бо передбачав, що вони (демократи) не будуть мати потрібні якості. Після того як демократи приходять до влади, швидко виявляється, що правлячій еліті потрібні нові якості. Коли потрібно не стільки виступати із запальними промовами на мітингах, скільки керувати суспільством, керувати повсякденно та кваліфіковано, з'ясовується, що нова еліта суцільно й зовсім не готова до цієї нової ролі. Ті якості, що необхідні на першому етапі перетворень, не завжди гарні на другому, коли головне – кропітка організаторська робота з відродження економіки, вирішення соціальних та культурних проблем.

По-друге, демократична диктатура може бути представлена нечисленним колегіальним органом, що буде поставлений у підпорядкування чисельному колегіальному органу. Але диктатура не може бути колегіальною, бо сутність диктатури в найкоротшому вирішенні й у повновладді вирішуючого. Для цього необхідна одна, особиста та сильна воля. Колегіальність органу означає – багатовладдя, незгоду та безвільність; і завжди – втечу від відповідальності.

По-третє, демократична диктатура може мати ще одне значення, а саме: на чолі стає одноособовий диктатор, що робить ставку на духовну силу і на якість народу, що рятується ним. «При цьому якості й таланту повинна бути відкрита дорога нагору із самого низу. Необхідний відбір людей повинний визначатися не класом, не станом, не багатством, не пронозливістю, не закулісними нашептами чи інтригами та не нав'язуванням з боку іноземців, – а якістю людини: розумом, чесністю, вірністю, творчою здатністю та волею» [15, с. 457-461].

За Ільїним, прийнятна демократична диктатура, що веде до свободи, росту правосвідомості, державного самоврядування, величі та розквіту національної культури.

Таким чином, до демократії потрібно підходити творчо, орієнтуючись на такі передумови: мистецтво свободи як противага анархії, всюдозволеності та деспотії; високий рівень правосвідомості; господарська самостійність громадян [16, с. 449-453]; достатній рівень освіти та інформованості; необхідний політичний досвід; особистий характер членів демократичного суспільства, що включає відданість батьківщині, непідкупність, відповідальність та громадянську мужність [16, с. 453-457]. І нарешті, справді демократична багатоступінчаста система виборів, що гарантує обрання на вищі державні посади самих гідних, талановитих та компетентних [17, с. 176].

Для І.О. Ільїна, крім тоталітаризму та демократії, є ще третій вихід. Причому назва устрою не має великого значення, головне, що він буде собою становити та яким чином здійснюватися – це може бути і творча демократія, і національно-патріотична за ідеєю диктатура, що виховує та відроджує [18, с. 176-177; 19, с. 50].

Наші сучасники теж визнають, що спроби будувати життя в суперечності, що розвивається, із установленими демократичними формами часто означають вступ на недосліджену територію і, у підсумку, завжди виявляється, що «і місце є творчому демократичному почину й нестаток у ньому» [8, с. 29]. Якщо теорема демократії ще вірна, то умови її застосування невпізнанно змінилися і пошук нових шляхів адаптації форм демократії до цих умов дозволить вирішити цю кризу [20, с. 101].

І.О. Ільїн також пропонує шукати інші шляхи. На відміну від сьогоднішніх дослідників демократії, що багато говорять про її кризу, вчений бачить вихід з цієї кризи.

Його формула виглядає так: по-перше, диктатура, але не тоталітарна, не інтернаціональна, не комуністична; диктатура, що організує нову неформальну демократію, а тому демократична диктатура; «не демагогічна, обіцяюча та розбещуюча, а державна, що упорядковує та виховує, що не згашає свободу, а привчає до справжньої свободи». І по-друге, демократія, але не формальна, не арифметична, що не пресує масові непорозуміння та приватні прагнення; демократія, що «робить ставку не на людський атом і не байдужа до його внутрішньої несвободи, а на громадянина, якого вона виховує, самоврядного, внутрішньовільного; демократія якості, відповідальності та служіння – з виборчим правом, зрозумілим та здійсненим по-новому» [21, с. 85].

За цими двома можливостями ховається безліч нових форм державного, політичного режиму, у тому числі й демократичного. Такою прийнятною формою держави, запропонованою одним із сучасних дослідників концепції І.О. Ільїна, є органічна демократія [22, с. 19]. Її особливість полягає в тому, що пріоритетними факторами в ній є реалії соціально-культурного порядку, рівень розвиненості правосвідомості громадян та ступінь духовної єдності суспільства, а формальні аспекти – партійний плюралізм, принцип поділу влади та парламентаризм.

Між тим ні модель, ані рецепт не можуть бути механічно застосовані до всіх країн. «Історичний шлях, пройдений країнами «третього світу», показав неможливість застосування до них як у перекинутому дзеркалі в завершеній формі тієї чи іншої моделі демократії» [23, с. 230], – відзначають дослідники демократії з «ближнього зарубіжжя». Дослідники з «далекого зарубіжжя» також підтверджують повну імовірність того, що ми сьогодні є свідками становлення – і в конституційно-демократичних, і в багатьох напівдемократичних, авторитарних режимах – «нових моделей політичної активності, тісно пов'язаних з далеко спрямованими «культурними» зрушеннями» [24, с. 93]. Пройшов той час, коли була присутня переконаність, що варто тільки запозичити готову державну форму в більш розвинутої держави – і все буде добре [25, с. 344].

Таким чином, потрібно заохочувати таку демократизацію, що враховує унікальність кожного суспільства. Демократія може будуватися тільки з урахуванням національних, історичних, політичних та культурних традицій. Головне, незалежно від форми держави, ефективність будь-якої держави визначається наявністю чи можливістю затвердження нового шару людей влади (політичної еліти, справжньої аристократії, національної інтелігенції), які відповідають вимогам «кращих». Отже,

потрібно відзначити, що дослідження І.О. Ільїна, пов'язані з формою держави, близькі до вітчизняних проблем, які вимагають свого вирішення.

Ні монархія, ані республіка; ні федерація, ані унітарна держава; ні демократія й ні тоталітаризм – жодна з форм не буде прийнятною, якщо це не буде форма, понад усе відповідна трьом основним аксіомам правосвідомості при дотриманні аксіоми політики (правити повинні кращі). Але в ідеалі, при дотриманні даної умови (якщо визріє відповідна правосвідомість), – краще всього унітарна, аристократично-монархічна або аристократично-республіканська та органічна творча демократична форма держави.

Література

1. Ильин И.А. История становления государства // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1996. – Т. 6, кн. II. – С. 553-589.
2. Ильин И.А. Основы государственного устройства // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1998. – Т. 7. – С. 488-509.
3. Ильин И.А. Основы демократии: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 168-172.
4. Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом: О логике перехода от развитого социализма к этическому и демократическому капитализму: Очерки персоналистической философии. – СПб.: Эконом. шк., 1997. – 216 с.
5. Коломийцев В.Ф. Демократический режим // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 5. – С. 88-99.
6. Редлих Р. Солидарность и свобода. – Frankfurt a. M.: Посев, 1984. – 339 с.
7. Ильин И.А. Основы государственного устройства. Проект Основного Закона Российской империи. – М.: Рарогъ, 1996 – 160 с.
8. Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Полис. – 1992. – № 4. – С. 17-29.
9. Ильин И.А. О тоталитарном режиме: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 111-114.
10. Задирако П., Туманов В. Человек, право и государство: история и современность // Юрид. вестник. – 1997. – № 3. – С. 103-110.
11. Ильин И.А. От демократии к тоталитаризму: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 114-118.
12. Наринский М.М. Европейская демократия XX века // Демократия в Западной Европе XX века. – М.: ИВИ РАН, 1996. – С. 3-17.
13. Долженков О. Сутність політичного режиму України // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 9-11.
14. Ильин И.А. О формальной демократии: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 374-379.
15. Ильин И.А. О грядущей диктатуре: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 457-461.
16. Ильин И.А. Предпосылки творческой демократии I, II: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 449-457.
17. Сохряков Ю.И. И.А. Ильин. Собрание сочинений. В 10 тт. М.: Русск. кн., 1993 – 1999 / Сост. и авт. коммент. Ю.Т. Лисица // Вопр. философии. – 2000. – № 10. – С. 175-178.
18. Ильин И.А. Демократия – немедленно и во что бы то ни стало: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 175-179.
19. Ильин И.А. О государственной форме. Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 46-50.
20. Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М.: Ин-т гос. и права РАН, 1997. – 126 с.
21. Ильин И.А. Оптимизм в политике: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. – М.: Русск. кн., 1993. – Т. 2, кн. I. – С. 81-86.
22. Окара А.Н. Учение И.А. Ильина о праве и государстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ин-т гос. и права РАН. – М., 1999. – 23 с.

23. Ковлер А.И. Исторические формы демократии: проблемы политико-правовой теории. – М.: Наука, 1990. – 254 с.
24. Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость (II) // Полис. – 2002. – № 3. – С. 81-95.
25. Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юристъ, 1995. – 378 с.

УДК 342.1/2

І.В. Долматов

ТЕРИТОРІАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ ДЕРЖАВНОСТІ

Глобальні, регіональні й локальні проблеми розвитку сучасної держави актуалізують розгортання просторових досліджень у сфері державознавства. Особливо значущими є ці розробки для становлення української державності як в її внутрідержавній просторовій визначеності (центральної і периферійної), так і у визначеності геополітичній, стратегічній щодо інших державних просторів.

Можна констатувати, що питання території держави розглядаються багатьма ученими в різних сферах юриспруденції від національного до міжнародного права. Серед них відзначимо дослідження С.М. Бабуріна, О.В. Задорожного, О.І. Свічкарова, В.О. Прилужного, О.Г. Кушніренко, В.М. Шаповала, М.П. Орзіх, В.Ф. Опришко, Г.О. Анцелевич, О.О. Покрещук, М.Ю. Черкеса.

В іншому ракурсі питання територіального буття держави розглядалися у сфері геополітики К.С. Гаджієвим, Н.А. Нартовим, В.А. Колосовим, О.С. Мироненко, С.Д. Василенко, В.А. Дергачовим, Ю.І. Шмаленко.

Як писав один із основоположників геополітики Р. Челлен: «Я схильний трактувати відносини між державою та її територіальною організацією не стільки як зовнішній зв'язок між власником і власністю, скільки як внутрішній зв'язок між особою та її фізичним тілом... Це трактування допоможе вивчити ті численні шляхи, які зв'язують вільну волю держави з територіальною формою її влади» [1, с. 126].

Територія держави дає підставу затверджувати як могутність, так і слабкість держави, оскільки вона не тільки визначає просторові межі державної влади, але, по суті, задає весь існуючий правовий механізм її здійснення. Так, С.М. Бабурін виділяє такі параметри території держави як особливого простору:

- 1) розміри (загальна площа);
- 2) протяжність (з півночі на південь і зі сходу на захід);
- 3) компактність (сконцентрованість в єдине ціле);
- 4) географічне становище (наявність річок і виходу до моря);
- 5) населеність (чисельність і щільність населення);
- 6) кліматичні умови (близькість до екватора або до одного з полюсів Землі);
- 7) особливості ландшафту (гори або низовини, болота або пустелі);